

ДРАГАН ХАМОВИЋ

СЕОБЕ ЦРЊАНСКОГ И
КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ

Милош Црњански се враћа из Великог рата у шињелу војске у којој беше „по туђој вољи и за туђ рачун”, као што су то чинили, у прошлости, његови преци. Пишући о завичају Лазе Костића напомиње да су вековима „Срби на Ушћу Тисе, као војници на шајкама, служили аустријском ћесару, поносито се држећи својих привилегија, своје цркве, својих традиција, донетих из старе постојбине, из Србије Немањића и Деспота”.¹ Очито да је таква дуготрајна позиција изазивала у свести српских граничара дубоку, често драматичну подвојеност: служити иноверног цара и бранити своје кржаве повластице, као и успомену на свете владаре и изгубљену државу и отаџбину.

Исту подвојеност осећа и Црњански, испрва војник на галицијском фронту. У победној и изгинулој Србији, одмах после рата, објављује циклус „Видовданске песме”, дисонантне у односу на владајућу поратну реторику. Али коме се обраћа млади песник, пречанин, који није био на Солунском него на другим фронтовима, у туђој, светлоплавој униформи? Он стаје на страну широких слојева свога народа, носилаца и жртава победа које присвајају, са више или мање разлога, војсковође и властодршци: „Гладан и крвав је народ мој.” Слави мученика Принципа и наше хајдучке претке – а не властелу, стару и нову.

Црњански се поистовећује са војничким, најамничким нараштајима пречанских Срба и у „Мојој песми”² – на коју тумачи

¹ Милош Црњански, *Есеји и чланци I*, Дела, Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme, Београд – Lausanne 1999, 265.

² Вид. нпр. *Милош Црњански, поезија и коментари*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност – Филолошки факултет – Матица српска, Београд – Нови Сад 2014, 100–104.

нису одвише обраћали пажњу. Душа је моја, вели песнички глас, пијан сељак у завичају, груб и елементаран, земљан, али та је душа свет прошла „у крвавом плашту сержана, као убица”. У доњем слоју повесног наслеђа што га признаје и присваја Црњански јесте исти онај свет који описује у довршеном делу недовршеног романескног низа, у делима *Сеобе* (1929) и двотомној *Друјој књижи Сеоба* (1963), заснованим на *Мемоарима* Симеона Пишчевића. Српске читаоце помен презимена *Исаковичи* свакако асоцира на тај витешки заветни сој одсељен у Русију, бранећи се од развојачења и католичења у Хабзбуршкој царевини, хотећи да остану то што јесу, и православни и коњаници, најбољи војници. Одоше тамо у жељи да се тријумфално врате, на челу руске војске, у Србију. Русија, звезда на истоку, царевина као и све друге, не мари за идеализме несрећних малих народа. Свршетак *Друје књије Сеоба* сведочи да је време, у свом ходу, помело готово све српске трагове у Новорусији, где су дуго одолевали остајући Срби, да их, напokon, претопи огромно море росијанско.

Без обзира колико Милош Црњански, са свога модерног искуства, приземљује заветни идеализам својих предака, он тај завет разуме и поштује, и сам памтећи алеје аустријских вешала. Бележи да је његово родољубље каткад имало „облик једног наслеђеног породичног лудила”. То лудило, у метежу Великог рата, престаје и прелази у гађење – како пише у коментару уз песму симболичног наслова „Вечни слуга”. Једна од најснажнијих слика српског нововековног удеса дата је у *Друјој књижи Сеоба*, у сцени када Павле Исакович допада у час речитог бунила, које више но довољно говори о димензијама повесних траума и о „наслеђеном породичном лудилу”, у ванредном књижевном извођењу нашег писца:

Можеш ли да ми кажеш главе дечице наше, поклане, које нико у твом хришћанству није оплакао, а којима би могао на начиниш пут, да се бели, од Вијене до Стамбола? Костима нашим да калдрмишеш друм у Венецију. Да се забели кад год сумрак пада. Пут да назидаш костима нашим, по плану грофа Мерци! [...] Не кажем ја да нема несреће и другде по свету. Али другима је дато да одахну, да забораве. Нама није дато, ни то. Толика је пустош била у Сервији, причају, да си могао чути змију, чуваркућу, како пузи по згаришту, као једино што је живо остало (467).³

³ Наводи из *Сеоба* и *Друје књије Сеоба* дати су према издању: Милош Црњански, *Сеобе*, романи, јубиларно издање, прир. Душан Иванић, Задужбина Милоша Црњанског – СКЗ – Матица српска – Свјетлост, Београд – Нови Сад – Сарајево 1990.

Повлашћени јунаци у романескном низу *Сеобе*, чији је потписник аутор бунтовних „Видовданских песама”, јесу безусловни носиоци *Видовданскої завети*. Нису, разуме се, сви Срби граничари на таквој висини, али такви су приказани у јарком контрасту према витешкој узвишености мајора Вука Исаковича или капетана Павла Исаковича Влковича. А њихово витештво је упоредиво са донкихотизмом, у рђавој бесконачности борбе непрестане свога народа. Пођимо редом, кроз сцене романа чији наслов „носи име наше судбине” (Сретен Марић).

Славонско-подунавски пук којим командује вечити мајор Вук Исакович, војска која углавном не зна куд иде, ратује за Марију Терезију, у тзв. Рату за аустријско наслеђе и прима најжешћу борбу за град Мајнц. Командујући Карло Лотариншки похваљује српске војнике и даје мајору Исаковичу да свакога награди по једним сребрњакom. Одавно у себи пољуљани Вук Исакович, свестан повлашћеног статуса своје војске и себе самога, сребрњаке дели, како наводи Црњански, „уз прикладан говор о Великомученику Цару Лазару” (97). Свест о Лазаревом подвигу издиже и те његове потомке, тужне најамнике, у властитим очима. Са оваквом потпором у души може се издржати и оно тешко издржљиво у њиховом положају. Затим, зимске месеце Исаковичевог пука у туђини Црњански описује у тегобама и распуштености доконе војске: „Опијаху се, поскакујући од хладноће, окупљени око ватре, лелечући уз гусле о цару Лазару.” И тада, изван борбене кампање, гусле и Косово су неизбежни. Ознака „лелекања” призива одређење Црњанског да гусларска песма почиње „дугим, отегнутим јауком”,⁴ изречено у репортажи са гусларског такмичења у Сарајеву, на Алипашином мосту. И ову сцену окупљања војника уз ватру и гусле можемо упоредити са доцнијом, Андрићевом, још развијенијом сценом кулучара који увече, уморни и удивљени, прате гусларску песму као своју „лепшу и светлију судбину”.

У *Другој књизи Сеоба* барон Енгелсхофен, командант тврђаве темишварске, даје поглед са стране, очима друге културе, о Расцијанима под његовом командом, који су га прозвали „сербском мајком”: „Са Турцима се – тврдио је Енгелсхофен – носе, око неког Косова (Енгелсхофен је писао: Cassova) већ неких триста шесет година. Срби не заборављају! То је јако непослушна и дивља врста народа” (210). Али и поред нераздевања за упорно памћење српског заветног места, Енгелсхофен цени Расцијане и сматра штетом што се царевина одриче таквих ратника. Од њих се, према бароновом суду, тешко могу направити добри кметови, земљо-

⁴ М. Црњански, *Есеји и чланци I*, 68.

радници. За Србе саморазумљив смисао Косова и Цара Лазара за друге је неразумљив, чак и када је реч о руском дипломати у царској Вијени. Секретар посланства Волков прекида Павла Исаковича када овај, на питање зашто жели у Русију, одговор почне – од Косова: „То је интјересно, каже, али то су већ чули! Господин Николај Черњев, премијер-секретар, не може више ока да, због њих, склопи. Почео је да сања Мурата и цара Лазара, на Косову” (341). Овакав одговор неко би површан или злонамеран огласио за митоманију, али не и неко ко зна почетне реченице Андрићевог есеја „Његош као трагични јунак косовске мисли”. Павле Исакович, као и толики други сународници, осећа Косово као „стварност”, као своју „личну трагедију”. Отуда и Павле, пред званичником православне царевине, помиње Косово и Лазара као нешто што га се најличније тиче.

Исаковичев пријем у царско посланство изазива „сватовско расположење” код српских официра који жељно очекују пут у Русију: „После одласка сербске мајке, грофа Бестушева, из Беча, први пријем код новог, росијског, посла препричавао се, у Енгелбирти, као први зрачак наде, после Косова. Зрак Сунца кроз решетке затвора” (354). Косово је, како видимо, тачка почетка српске несреће, после које среће нема, све до – замислите – Павлове аудијенције код руског посланика, коју српски граничари доживљавају као прекретан догађај.

Пре него што ће се докопати Вијене и руског посланства, као бегунац из ареста, Павле Исакович среће ликове који се, у својој приземљености и лакоумности, или пак трговачкој памети чуде „чему та јадиковка о оном што је давно прошло”. Такав је трговац будимски Трандафил, који све уме, може и хоће, али све то и кошта: „Све му је то смешно. Треба живети. Треба децу изродити. Треба живети весело” (242).

Судар витешке и трговачке слике света посебно се наглашава у *Друјој књизи Сеоба*, у подлагању мотивације за Исаковичев одлазак у непојмљиво далеку и велику Русију: „Приликом припрема да се у Русију одсели, фамилија Исакович је налазила утехе само међу официрима подунавске милиције, а наилазила на потпуно неразумевање, и подсмех, у својој околини. Нису то одобравали, ни Муцули, ни Маленице, ни Апостоли, ни Бранковичи, ни Трандафили, ни Кречаревичи, а ни митрополит” (258). Павле у Беч путује са доброно развраћеном породицом мајора Божића, чији је таст богати воскар, човек славе недостојне, невојничке: „Да се неко прочује у национу, јер се рвао од Косова, јер је огрезао у крви, у ратовима, јер је рањен у борби око турских барјака, на коњу, Исаковичу се то чинило природно. Али да неко постане виђен, славан,

поштован, зато, што је, целог свог живота, продавао свеће, украшене ликом, цара Лазара, од воска, том се официру, то, чинило не само лудо, него и срамота” (258). Трговати ликом Лазаревим, као украсом за свеће, за Исаковича значи непојмљиву ствар. Чује се и глас мајора Божича, који се противи одласку у Русију, да је и у Вијени настало царство српских комерсаната, да трговци владају.

Чак и Павлов братенац Ђурђе, рационалнији и заземљенији, чврсто држи до војничке етике наспрам трговачке: „Све што није ратовало, међутим – занатлије, комерсанте, бирове, па и сенаторе у Неоплатенси – дубоко су, ћутке, презирали. На Косову – имао је обичај Ђурђе да каже – трговци, нису били. Торбоноша није било у Лазаревој војсци” (733). Другим речима, високи еталон и за њих, царске најамнике, остала је Лазарева војска и Видовдански завет.

Приликом велике сеобе под Патријархом Чарнојевићем Срби преносе мошти Светог Великомученика Лазара, као највећу светињу коју чувају у туђем царству. Руку Цара Лазара заветни ратници хоће и да понесу у Русију да је споје са руком Цара Петра Великог, пре него што ће с Русима јуришати и ослободити мајку Србију. Црњански описује како се, током транспорта предвођеног капетаном Николом Штербом, „распростро глас да у Русију носе руку цара Лазара, који је, за све нас, дао главу, на Косову, па су србски комерсанти у Будиму решили да Штербу финансирају” (574). На тај глас, неистинит, капетана испод Пеште царски госте и дарују, докле га у северној Хунгарији, где су остала ретка српска насеља, дочекују плачући, сведочећи снагу Лазаревог култа чак и на крајњим ободима његовог народа. Неспоразум отклања капетан: „У његовом транспорту, каже, људи су упртили и носе са собом, пред собом, некакне икони и рипиде, па је ваљда, отуда, тај глас, да носе руку Лазареву у Русију. Није он крив што се човек, у несрећи, хвата, као дављеник, за фаму, као за сламку” (575). Спомен косовског великомученика народу огрезлом у несреће остаје као сламка спаса, али сламка која, у крајњем исходу – израста у стуб опстанка.

Отуђен поглед на српске повесне тежње захвата и оне Србе који су се добро снашли у руској царској номенклатури. Некада Србин из Вишњице, сада Вишњевски, говори о понашању својих пристиглих сународника са хладне дистанце:

Исаковичеви сународници – говорио је Вишњевски – кад стигну у Русију, неће да говоре руски, него србски заповедају и србски тугују. Неће да се жене росијским дјевицама, него вуку за собом своје жене и насељавају се, кад у Кијев стигну, сви, у исту улицу.

А после траже да их Руси населе, у исту провинцију. Држе се једно другога, као пијан плота. А што је најгоре, дојадили су већ Костјурину, изјавама, да Руси треба да свете Косово. Пут русијски, међутим, не води у Сервију – да извини Исакович – него у Константинопољ, на Босфор (525).

Павла Исаковича саблажњује помисао да „кад буду пошли, да свете Косово, у русијској армији, на челу њиховом јахаће неки Вишњевски, кукавица, лажов и блудник” (711). Светињу може осветити само светитељ, као Лазар. Млади обесни руски официри смеју се Исаковичима који не знају ниједан родослов европских принчева, него само причају о „фамилији неког кнеза Лазара” (648). За Павла Исаковича „губитак коњице, њихових застава, цркава, укрепљених места, били су као поновно усековање цара Лазара. Силазак са коња, у пехоту. Пропаст!” (733).

Црњански описује Исаковиче и њихове сународнике доспеле у царевину Екатарине Петровне као припросте и неуке људе, залутале у свој век из неког старијег века, који се тискају „ко ће бити први, да царици понуди, руку цара Лазара, коју су у Фрушку гору били пренели, и у Росију да пренесу, желели” (763). Врхунска тачка ове разгранате повести пуне неиспуњених очекивања њених главних актера јесте сцена аудијенције код лажне царице. Отада све надежде Павла Исаковича потапају у бездан.

Уверен да се обраћа кћери Петра Великог, Павле опет не говори о себи него о своме лутајућем и несмиреном народу који је „замислио да ће спас наћи у вароши Петра Великог, као што то дављеници, ваљда, замишљају, кад се на пучини, после бродолома даве, а виде, у даљини, обалу” (771). Ни овде не може без помињања највише светиње: „Шездесет година већ, они се селе и плачу, носе са собом руку Лазареву, па им је последња нада да је соједине са руком њеног оца, који их је у Росију позвао” (771). Лажна царица га пита да ли је он књаз, на шта Павле одговара одрично, али као доказ племенитог порекла помиње да је Исаковиче мати „уверавала да су и они били на Косову. Имали су о томе доказа, у читуљи, у коју су мртве своје записали!” (772). Косово је, у свести тих неуких коњаника, место где се учесници боја, са својим кнезом, посвећују и уздижу.

Придошлице у Нову Србију верују да не само руку Лазареву него и Лазареву земљу могу иселити. Кијевске цркве их подсећају на фрушкогорске храмове и на руку Лазареву која тамо борави. Фанатично теже да сачувају и одрже све своје, чак и оно што су изгубили и напустили. Лазар је средишњи лик који их одржава на окупу, а Косово заветно место. Иронија историјског тока их полако

али неумитно онемогућава у томе напору. Остаје у књижевном пројекту Црњанског неостварен мотив који би речену иронију надишао. У замишљеној завршној књизи *Сеоба*, сведочи остарели Црњански, гроф Рајевски дошао би као добровољац у Србију у Српско-турском рату 1876. године.⁵ Враћа се у заветни простор да у далекој постојбини погине у боју на Ћунису, вођен дубоким призивом којим су вођени и негдашњи Исаковичи.

⁵ Своја сазнања о пореклу пуковника Рајевског писац износи у разговору за сарајевски *Огјек* (15. март 1963): „Те књиге су требало да обухвате, према мојој првобитној замисли, роман целог мог национа кроз призму једне романтичне фамилије Исакович, која је постојала. Та фамилија се, из Србије, у XVIII веку преселила у Срем, затим се одселила у Русију у насеље Рајевка, близу Миргорода. У мојим романима читалац је имао, према мојој замисли, да прати догађаје у тој фамилији, све до њеног повратка. Као њен повратак био је замишљен долазак, са руским добровољцима у Србију, пуковника Рајевског, који је пореклом Србин, из насеља Исаковича. Он је, у очајној ситуацији после битке на Шуматовцу у рату Србије 1876. године, ишао са штапићем у руци, јер је тражио смрт хотимице, према непријатељу све док није пао. То је требало да буде финале романа”, нав. према: Милош Црњански, *Есеји и чланци II*, Дела, Задужбина Милоша Црњанског – L’Age d’Homme, Београд – Lausanne 1999, 472–473.